

Подорож книжки. Від папірусу до кіндла

КУПИТИ

Про книгу

Це книжка про історію книжок — винахід перших людських цивілізацій. Щоб набути сучасного і зрозумілого нам вигляду, книжка мусила пройти шлях довжиною в кілька тисячоліть. Від глиняних табличок до першого друкарського верстата — авторка занурює читачів у мандри від давніх цивілізацій до сьогоднішніх часів. Маршрут цієї книжки пролягає через поле битви Олександра Македонського, віллу Папірусів під час виверження Везувію та палац Клеопатри, через перші відомі книгарні, ГУЛАГ, бібліотеку Сараєва та Оксфордський підземний лабіринт. Вона знайомить із маловідомими особистостями, які зіграли свою роль у розвитку книжкової справи — учителями, оповідачами, книгарями, перекладачами, рабами і бунтарями. Це повна історія одного із найважливіших засобів передачі знань, який і досі відчайдушно бореться за своє існування.

The book cover features a stylized illustration in a warm, golden-yellow and green color palette. At the top, a row of Egyptian-style figures is depicted: three women on the left carrying baskets of lotus flowers and holding papyrus scrolls, and three men on the right also carrying lotus baskets and holding scrolls. In the center, two figures are shown in a dynamic pose, one appearing to be in a crouched or dancing position. Above them is a large, stylized sun disk with radiating lines. The central part of the cover is dominated by an open book. The left page of the book contains the author's name, and the right page contains the title and subtitle. The book is framed by a decorative border consisting of vertical columns of stylized lotus flowers. At the bottom of the cover, there are large, stylized green lotus plants. The entire design is set against a dark background.

ІРЕНЕ ВАЛЬЄХО

ПОДОРОЖ КНИЖКИ

ВІД ПАПІРУСУ ДО КІНДЛА

Переклала Анна Марховська

Подорож книжки

Irene Vallejo

El infinito en un junco

La invención de los libros
en el mundo antiguo

Siruela
Madrid
2019

Ірене Вальєхо

Подорож книжки

Від папірусу до кіндла

Переклала з іспанської
Анна Марховська

Лабораторія
Київ
2023

УДК 930.85+8
Ві6

Вальєхо Ірене

Ві6 Подорож книжки. Від папірусу до кіндла / пер. з ісп. Анна Марховська. — К. :
Лабораторія, 2023. — 464 с.
ISBN 978-617-8203-13-9 (паперове видання) ISBN 978-617-8203-15-3 (аудіокнига)
ISBN 978-617-8203-14-6 (електронне видання)

За три тисячоліття книжка здолала довгий і кручений шлях. Ця дивовижна подорож почалася десь на берегах Нілу, коли єгиптяни перетворили очерет на папірус. Потім люди винайшли сторінку, і сувій перетворився на книжку в тій формі, яку ми всі знаємо й любимо. Книжки горіли самі й запалювали серця, кращого свідка подій у нас немає.

«Подорож книжки» — це історія одного з найважливіших винаходів людства. Ірен Вальєхо поєднує народні перекази, історичні джерела й наукові дослідження, приправляє все це тонким почуттям гумору і запрошує читачів у захопливу одісею через Александрійську бібліотеку, палац Клеопатри, перші відомі книгарні, ГУЛАГ і Оксфордський підземний лабіринт. У підсумку виходить прониклива історія про людей, які берегли книжку і яких берегла вона.

УДК 930.85+8

Переклад та публікацію цієї книги підтримує
Європейський Союз за програмою «Дім Європи».

Перекладено за виданням: Irene Vallejo. *El infinito en un junco La invención de los libros en el mundo antiguo* (Madrid: Ediciones Siruela, 2019; ISBN 978-84-17860-79-0). Інтернет-лінки чинні на момент написання книжки.

Літературна редакторка *Наталія Кулик*. Коректорка *Алла Кравченко*. Верстальниця *Олена Білохвост*. Технічний редактор *Микола Климчук*. Художня редакторка *Оксана Гаджій*. Дизайн обкладинки *Іван Кипібіда*. Завредакції *Катерина Малько*. Відповідальний за випуск *Антон Мартинюк*.

Підписано до друку 30.11.2022. Формат 60×90₁₆. Друк офсетний. Тираж 2000 прим.
Замовлення № 605265. Надруковано в незламній Україні видавництвом «Лабораторія»
у тов «Конві Прінт», вул. Антона Цедіка, 12, м. Київ, Україна, 03680.
Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018. Термін придатності необмежений.

тов «Лабораторія», пр. Степана Бандери, 6, м. Київ, Україна, 04073,
тел. (097) 975-52-23, info@laboratoria.pro. Свідоцтво ДК № 7100 від 14.07.2020.
Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/28536 від 17.12.2020.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-8203-13-9 (паперове видання)
ISBN 978-617-8203-14-6 (електронне видання)
ISBN 978-617-8203-15-3 (аудіокнига)

Усі права застережено. All rights reserved
© Irene Vallejo Moreu, 2019
© Марховська А., пер. з ісп., 2022
© тов «Лабораторія», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2023

Зміст

[Передмова](#)

[І. ГРЕЦІЯ УЯВЛЯЄ МАЙБУТНЄ](#)

[Місто насолоди й книжок](#)

[Александр: цілого світу замало](#)

[Македонський друг](#)

[Рівновага на краю прірви: Александрійська бібліотека і музей](#)

Історія вогню і коридорів

Шкіра книжок

Детективна робота

Гомер: загадка і занепад

Втрачений світ усної творчості: хитросплетіння відлунь

Мирна революція абетки

Голоси з туману, непевні часи

Навчитися читати тіні

Успіх бунтівних слів

Перша книжка

Книгарні на колесах

Релігія культури

Чоловік із феноменальною пам'яттю і дівчата-авангардистки

Ткалі історій

Мою історію мені розповідає інший

Драма сміху і наш борг перед сміттєзвалищами

Палкі стосунки зі словами

Отрута книжок. Їхня крихкість

Александрійську бібліотеку тричі рівняли з землею

Рятівні човни й чорні метелики
Ось як ми стали такими диваками

II. СТЕЖКАМИ РИМУ

Місто з поганою репутацією
Література поразки
Невидимий поріг рабства
Спочатку були дерева
Бідні письменники, багаті читачі
Молода родина
Книгар: ризикована професія
Народження й успіх книжок зі сторінками
Громадські бібліотеки у водних палацах
Двоє іспанців: перший фанат і зрілий письменник
Геркуланум: спустошення, яке подарувало збереження
Овідій стикається з цензурою
Солодка інертність
Мандрівка всередину книжок і їхніх назв
Що таке класика?
Канон: історія тростини
Уламки жіночих голосів
Те, що вважали вічним, виявилось ефемерним
Наважтесь пам'ятати

Епілог. Забуті, безіменні

Подяки

Записка очеретяному племені

Примітки

Бібліографія

Літери схожі на малюнки, проте всередині у них голоси. Кожна сторінка —
нескінченна скриня голосів.

Mia Коуту, «Мозамбіцька трилогія»

Розум надає нерухомим знакам абетки сенсу, що вирує життям. Читання і
письмо змінюють будову нашого мозку.

Сірі Густведт, «Жити, думати, дивитися»

Люблю уявляти, як здивувався б старий добрий Гомер, хай ким він був,
побачивши свої епопеї на стелажах такої незбагненої для нього людини,
як я, посеред континенту, про який ніхто й гадки не мав.

Мерилін Робінсон, «У дитинстві я любила читати»

Читання — це завжди переїзд, подорож, від'їзд заради того, щоб віднайти
себе. Читання, досі здебільшого осіла діяльність, повертає нам статус
кочівників.

Антоніо Басанта, «Читання проти пустки»

Книжка — це насамперед резервуар, у якому спочиває час. Геніальна
пастка, завдяки якій людський розум і чуйність подолали ту невловну, ту
мінливу обставину, яка тягне життєвий досвід у прірву забуття.

Еміліо Льєдо, «Книжки і свобода»

Передмова

Шляхами Греції роз'їжджають цілі ватаги загадкових вершників. Селяни недовірливо дивляться на них зі своєї землі чи з дверей хатин. Досвід навчив їх, що подорожують лише небезпечні люди: солдати, найманці і работорговці. Вони морщать чоло і щось бурмочуть собі під ніс, доки ті не зникають за обрієм. Їм не подобаються озброєні чужинці.

Вершники їдуть, не звертаючи уваги на селян. Вони вже багато місяців видираються на гори, долають ущелини, перетинають долини, переходять убрід річки, плавають від острова до острова. Відколи їм доручили цю чудернацьку місію, вони стали сильнішими й витривалішими. Щоби виконати це завдання, вони мусять постійно ризикувати собою на буремних просторах світу, де майже ніколи не припиняється війна. Вони — мисливці на дуже своєрідну здобич. Мовчазну, лукаву, яка не залишає слідів.

Якби ці бентежні посланці сіли в якій-небудь портовій таверні скуштувати смаженого восьминога з вином, порозмовляти й випити з незнайомцями (здоровий глузд ніколи не дав би їм цього зробити), то могли би багато розповісти про свої подорожі. Вони побували в місцях, спустошених чумою. Ходили випаленими землями, де бачили гарячий попіл руїн і жорстокість войовничих повстанців та найманців. Оскільки багатьох місць ще немає на мапі, вони збивалися зі шляху й цілими днями блукали під нещадним сонцем чи грозами. Їм доводилося пити огидну воду, від якої потім був страшний пронос. Коли падає дощ, запряжені мулами вози загрузають у калюжах; тоді вони самі тягнуть поклажу з криками та прокльонами, аж доки не падають на коліна, торкаючись обличчям болота. Коли вершників застає ніч далеко від бодай якогось укриття, лише плащі захищають їх

від скорпіонів. Вони пізнали тортури вошей, від яких можна втратити розум, і постійний страх перед розбійниками, котрими аж кишать дороги. Коли вершники їдуть безмежними пустельними просторами, їм часто холодіє кров від самої думки, що на них, затамувавши подих, чатують десь за поворотом бандити; що на них накинуться, холоднокровно вб'ють і пограбують, а гарячі тіла покинуть у кущах.

А як тут не боятися? Цар Єгипту довірив їм великі гроші, а потім відрядив виконувати наказ на інший берег моря. Тоді, всього за кількадесят років по смерті Александра, подорожувати з великою сумою було небезпечно, мало не самогубством. Кинджали грабіжників, заразні хвороби й кораблетрощі загрожували цій недешевій місії провалом, проте фараон усе одно розіслав своїх агентів з країни на берегах Нілу в усіх напрямках, через кордони й великі відстані. Він палко, нетерпляче, ненаситно жадає здобичі, котру для нього, попри незвідані небезпеки, вишукують таємні мисливці.

І селяни, які пильнують біля дверей своїх хатин, і найманці з бандитами округлили б від подиву та недовіри очі й роти, якби дізналися, за чим полюють ті чужоземні вершники.

Книжки. Вони шукали книжки.

Єгипетський двір ревно беріг цю таємницю. Повелитель обох царств, чи не наймогутніша людина своєї доби, віддавав би життя (чуже, певна річ, — царі тільки так і чинять), щоб роздобути всі книжки світу для великої Александрійської бібліотеки. Він намагався втілити мрію про всеосяжну, бездоганну бібліотеку, яка охоплюватиме всі праці всіх авторів усіх часів.

Я завжди боюся писати перші рядки, переступати через поріг нової книжки. Коли я обійшла вже всі бібліотеки, коли зошити аж тріщать від гарячкових нотаток, коли на думку більше не спадає ані слухних, ані навіть безглузвих приводів чекати далі, я барюся ще кілька днів, і тоді починаю розуміти, що означає бути боягузкою. Словом, я почуваюся нездібною. Все має бути на місці: тон, почуття гумору, поезія, ритм, обіцянки. Вже мають

вимальовуватися ненаписані розділи, які ось-ось народяться — там, у розпліднику слів, обраних для початку. Та як це робиться? Зараз мій багаж — це сумніви. З кожною книжкою я повертаюся у вихідну точку; серце щоразу калатає, як уперше. За словами Марґеріт Дюрас, писати означає намагатися з'ясувати, що ми написали б, якби писали: вона переходить від інфінітива до умовного способу, ніби відчуває, як у неї під ногами розверзлася земля.

Насправді ця справа не надто відрізняється від інших, до яких ми беремося, ще не вміючи їх робити: говорити іншою мовою, водити машину, бути матір'ю. Жити.

Змучена нестерпними сумнівами, вичерпавши всі можливі затримки й відмовки, спекотного липневого вечора я опинилася сам на сам із чистим аркушем. Я вирішила розпочати з образу загадкових мисливців, які чатують на здобич. Я їм симпатизую, мені подобається їхня терплячість, стоїцизм, скільки часу вони витратили, їхня стійкість та адреналін пошуку. Я багато років працювала дослідницею, зазірала у джерела, укладала бібліографію і намагалася знайомитися з історичним матеріалом. Та в момент істини ця реальна задокументована історія, яку я поступово відкриваю для себе, так мене дивує, що навіть проникає у сни й мимохіть оформлюється в оповідання. Я відчуваю спокусу побувати в шкурі шукачів книжок на шляхах стародавньої Європи, жорстокої і буремної. А якщо розпочати з оповіді про їхню мандрівку? Це може спрацювати, але як відокремити кістяк фактів від м'язів і крові уяви?

Мені здається, відправна точка цієї мандрівки така ж фантастична, як пошуки копалень царя Соломона чи втраченого ковчега, проте документи засвідчують, що вона справді існувала в уяві царів Єгипту, які нездужали на манію величі. Можливо, тоді, у III столітті до нашої ери, вперше й востаннє справдилася мрія зібрати у всеосяжній бібліотеці всі книжки світу, без жодного винятку. Сьогодні це нагадує сюжет захопливої абстракції Борхеса — чи, можливо, його велику еротичну фантазію.

За часів цього великого александрійського проєкту не існувало ані натяку на міжнародний книжковий ринок. Книжки можна було купити в містах із довгою культурною традицією, але не в молодій Александрії. Тексти оповідають, що фараони використовували безмежні переваги абсолютної влади для збагачення своєї колекції. Те, що неможливо було купити, вони конфісковували. Якщо для отримання омріяної книжки доводилося різати горлянки чи знищувати врожаї, вони віддавали потрібний наказ, примовляючи, що велич їхньої країни важливіша за дріб'язкові принципи.

Безперечно, до репертуару вчинків, на які вони були готові заради своїх цілей, належало й шахрайство. Птолемеєм III жадав оригіналів праць Есхіла, Софокла та Евріпіда, які після прем'єри на театральних фестивалях зберігалися в афінському архіві. Посли фараона попросили позичити ці дорогоцінні сувої, щоб замовити копії прискіпливим писарям. Влада Афін віддала їх під грандіозну заставу: п'ятнадцять талантів срібла, що на сьогодні дорівнює кільком мільйонам доларів. Єгиптяни заплатили, пишномовно подякували, врочисто пообіцяли повернути позичене за, приміром, дванадцять місяців, пророкували собі страшні прокляття, якщо не повернуть книжки в бездоганному стані. А потім, певна річ, привласнили, відмовившись від застави. Афінській владі довелося примиритися з такою наругою. Горда столиця часів Перикла перетворилася на провінційне місто царства, нездатного конкурувати з могутнім Єгиптом, лідером на ринку зерна — тогочасної нафти.

Александрія була найважливішим портовим містом країни і новим осередком її життя. Держави з такою потужною економікою легко зловживають владою. Усі кораблі, які заходили до Бібліотечної Столиці, незалежно від пункту відправлення, негайно оглядали. Якщо митники знаходили на борту будь-який рукопис, вони його конфісковували, замовляли копію на новому папірусі, повертали її, а оригінал залишали собі. Взяті на

абордаж книжки опинялися на стелажах Бібліотеки з короткою нотаткою про походження («трюм корабля»).

На вершині світу не існує занадто щедрих послуг. Кажуть, ніби Птолемей II відрядив посланців до суверенів і правителів усіх країн на землі. У листі з печаткою він люб'язно просив надати для своєї колекції просто-таки все: твори поетів і письменників їхніх королівств, ораторів і філософів, лікарів і віщунів, істориків і всіх інших.

А ще (тут ця історія розпочалася для мене) царі відряджали небезпечними шляхами й морями звіданого світу агентів з повними гаманцями й наказом скупити якнайбільше книжок і скрізь вишукувати найдавніші примірники. Жага до книжок і гроші, які за них платили, принаджували шахраїв і фальсифікаторів. Вони продавали сувої фальшивих цінних текстів, зістарювали папірус, поєднували кілька творів заради більшого обсягу й винаходили інші хитромудрі маніпуляції. Один мудрець із добрим почуттям гумору сфальшував заради розваги кілька праць — вправно прорахованих підробок, справжніх випробувань для жадоби Птолемеїв. Вони мали веселі заголовки, які сьогодні успішно продавалися б, наприклад: «Що не сказав Фуکیدід». Замінімо Фуکیدіда Кафкою чи Джойсом і уявімо, яка черга вишикувалася б перед бібліотекою в очікуванні фальсифікатора, який приніс підроблені мемуари та найзаповітніші таємниці письменника.

Та, попри слушні підозри про шахрайство, закупники Бібліотеки боялися проґавити цінну книжку і наразитися на гнів фараона. Цар дуже часто оглядав сувої своєї бібліотеки — з такою самою гордістю, як і військові паради. Він питав Деметрія Фалерського, завідувача Бібліотеки, скільки в ній уже книжок. Тоді Деметрій називав актуальну цифру: «Понад двісті тисяч, мій Царю; я постараюся, щоби невдовзі їх було п'ятсот тисяч». Жага до книжок, яка спалахнула в Александрії, почала переростати у вибух шаленства.

* * *

Я народилася за таких часів й у такій країні, де придбати книжку нескладно. У моїй оселі їх видно скрізь. На етапах інтенсивної роботи, коли я замовляю десятки книжок у бібліотеках, які погоджуються терпіти мої набіги, я складаю їх вежами на стільцях чи навіть на підлозі. Чи розкритими, палітуркою догори, ніби двосхилі дахи у пошуках будинку без стріхи. А зараз, щоби мій дворічний син не м'яв сторінки, я складаю книжки на підголівнику дивана і, сідаючи відпочивати, завважую дотик корінців до потилиці. Якщо порівняти ціну книжок із розміром орендної плати в місті, де я живу, виявляється, що мої книжки — недешеві пожильці. І все-таки я вважаю, що всі вони — від великих альбомів із фотографіями до старих підклеєних кишенькових книжечок, які вічно хочуть захряснутися, ніби мідії, — додають оселі тепла.

Екзотизм історії зусиль, мандрівок і покарань заради наповнення стелажів Александрійської бібліотеки може видаватися принагідним. Чудернацькі події, пригоди — достеменно як легендарні плавання до Індії в пошуках спецій. Тут і тепер книжки такі звичайні, їм так бракує аури технологічної новизни, що багато хто пророкує їм зникнення. Я раз у раз впадаю у відчай, читаючи газетні статті, які провіщають вимирання книжок: їм на зміну мають прийти електронні пристрої, вони не витримають конкуренції з незліченними варіантами дозвілля. Найсміливіші віщуни вважають, що ми наближаємося до кінця епохи, до справжнього апокаліпсиса зачинених книгарень і спорожнілих бібліотек. Вони неначе натякають, що книжки скоро стоятимуть у вітринах етнографічних музеїв поряд із доісторичними наконечниками списів. Уявивши собі ці картини, я блукаю поглядом по своїх нескінченних батареях книжок і вервечках вінілових платівок та міркую, чи справді наш рідний старий світ скоро зникне.

Ми в цьому впевнені?

Книжка пройшла випробування часом і довела здатність грати в довгу. Коли ми пробуджувалися від сновидінь революцій чи кошмару гуманітарних катастроф, книжка залишалася там, де й була. За словами Умберто Еко, вона належить до тієї самої категорії, що ложка, молоток, колесо чи ножиці. Нічого кращого за ці винаходи придумати неможливо.

Безперечно, блискучі технологічні винаходи цілком здатні повалити стару монархію. Проте ми всі сумуємо за втраченим — світлинами, архівами, старими робітами, спогадами — через те, що вони швидко старіють і виходять з ужитку. Першими пішли пісні на касетах, потім — фільми на VHS. Ми докладаємо нелюдських зусиль, колекціонуючи речі, які виходять з моди під гнітом технологій. Коли з'явився формат DVD, нам сказали, що проблему архівів, нарешті, розв'язано назавжди, а потім знову почали спокушати новими дисками меншого розміру, для яких необхідно купувати нові пристрої. Цікаво, що ми досі можемо прочитати манускрипт, ретельно переписаний понад десять століть тому, зате вже не можемо переглянути відеоплівку чи дискету, якій заледве виповнилося кілька років — хіба тільки вся череда комп'ютерів і програвачів досі зберігається у наших коморах, ніби в музеї вичерпаного терміну придатності.

Не забуваймо, що книжка багато століть була нашою союзницею у війні, про яку не сказано в підручниках з історії. У війні за збереження наших неоцінених витворів: слів, які є всього-на-всього подувом вітру; фантазій, які ми вигадуємо, щоб наділити хаос бодай якимось сенсом і вижити в ньому; істинних, хибних і незмінно тимчасових знань, які допомагають нам лупати тверду скелю свого невігластва.

Ось чому я вирішила зануритися в це дослідження. Спочатку були запитання, міради запитань: коли з'явилися книжки? Яка вона — таємна історія спроб примножити чи винищити їх? Що загубилося в процесі, а що вдалося врятувати? Чому деякі стали класикою? Скільки збитків завдали ікла часу, пазурі вогню,

отрута води? Які книжки спалювали в гніві, а які завзято переписували? Ті самі?

Ця оповідь — спроба продовжити пригоди мисливців на книжки. Можна сказати, що мені хотілося б разом з ними (хай це і неймовірно) чатувати на втрачені рукописи, невідомі історії та голоси, які скоро замовкнуть. Можливо, ті мандрівники були всього-на-всього служаками царів з манією величі. Мабуть, вони не розуміли цінності своєї роботи, яка здавалася їм безглуздою, і під час ночівлі просто неба, коли у багатті згасали останні жарини, вони цідили крізь зуби, що їм набридло ризикувати життям заради мрії божевільного. Поза сумнівом, їм хотілося б, щоб їх відрядили у місію, в якій можна піднятися кар'єрними сходами: наприклад, придушити заколот у Нубійській пустелі чи супроводжувати вантаж баркасів на Нілі. Та в мене є підозра, що, вишукуючи сліди всіх книжок, ніби частини розпорошеного скарбу, вони мимохіть заклали підмурки нашого світу.

I

ГРЕЦІЯ УЯВЛЯЄ МАЙБУТНЄ

Місто насолоди й книжок

1 Дружина купця, юна і знуджена, спить сама. Десять місяців тому її чоловік відплив з середземноморського острова Кос до Єгипту, і відтоді не надіслав з країни на берегах Нілу жодного листа. Їй сімнадцять років, вона ще не народжувала й більше не може терпіти монотонне життя в ізольованому гінекеї, чекання якихось подій і неможливість вийти з дому, щоб люди не пліткували. Робити їй майже нічого. Спершу їй було весело мордувати рабинець, але тепер вже й це не допомагає коротати час. Тож вона тішиться, коли навідуються інші жінки. Байдуже, хто постукає у двері, — їй конче необхідно розвіятися, полегшити свинцевий тягар годин.

Рабиня сповіщає про прибуття старенької Хіліде. Дружина купця сподівається трохи розважитися: її стара годувальниця Хіліде не вміє тримати язика за зубами й дуже кумедно говорить усілякі непристойності.

— Матінко Хіліде! Ти вже кілька місяців не заходила.

— Ти ж знаєш, доню, що я живу далеко і вже геть слаба.

— Ну, годі, годі, — каже дружина купця. — Тобі ще стане сил кого завгодно задушити в обіймах.

— Тобі аби сміятись! — відповідає Хіліде. — Але це для вас, молодих.

Лукаво посміхаючись, стара довго ходила коло та навколо, а потім нарешті розказала, навіщо прийшла. Міцний вродливий юнак, який двічі виграв змагання з боротьби на Олімпійських іграх, зацікавився дружиною купця; він помирає від жадання і хоче бути її коханцем.

— Не сердься і вислухай його пропозицію. Його плоть пронизує жало пристрасті. Дозволь собі побавитися з ним. Ти що, так і сидітимеш тут, наче вклякла? — спокусливо питає Хіліде. — Коли отямишся, станеш старою, а твоя юна врода розсиплеться на прах.

— Ой, мовчи...

— А що робить твій чоловік у Єгипті? Він тобі не пише, він тебе забув і, певно, вже пригубив чужий келих.

Щоб зламати останній спротив дівчини, Хіліде красномовно описує все те, що може запропонувати далекому невдячному чоловікові Єгипет, насамперед Александрія: багатство, принади вічно теплого і чуттєвого клімату, гімнасії, вистави, цілі юрми філософів, книги, золото, вино, юні дівчата і стільки вродливих жінок, як зірок на небі.

Це мій вільний переклад перших рядків однієї давньогрецької п'єси початку III століття до нашої ери з сильним присмаком буденного життя. Поза сумнівом, такі маленькі твори не показували на сцені, хіба на яких-небудь художніх читаннях. Гумористичні, а часом і крутіські, вони відсувають завісу забороненого світу побитих рабів і жорстоких господарів, сутенерів, матерів на межі відчаю через дітей-підлітків, сексуально невдоволених жінок. Хіліде — одна з перших звідниць в історії літератури, професійна сваха; вона знається на таємницях свого ремесла і, безперечно, цілить у найслабше місце своїх жертв: страх старості, спільний для всіх. Проте, попри свій жорстокий хист, цього разу вона зазнає поразки. Діалог завершується тим, що дівчина лагідно їй докоряє: вона береже вірність відсутньому чоловікові чи, можливо, не хоче наражатися на страшний ризик перелюбу. «Чи ти сповна розуму?» — питає в Хіліде дружина купця, та потім розраджує її, пропонуючи ковток вина.

Цей текст цікавий не лише гумором і невимушеним тоном: він показує, як тоді Александрію уявляли прості люди: місто насолоди і книжок, столиця сексу і слова.

2 Легенда про Александрію невпинно ширилася. Через два століття після запису діалогу Хіліде з дівчиною, яку вона

спокушає, Александрія стала сценою одного з найбільших в історії еротичних міфів: кохання Клеопатри й Марка Антонія.

Коли Марк Антоній уперше зійшов на берег Александрії, Рим, який уже був центром найбільшої середземноморської імперії, нагадував лабіринт звивистих, темних, брудних вулиць. Зненацька він опинився у п'яному місті, чиї палаци, храми, широкі проспекти й пам'ятники випромінювали велич. Римляни не сумнівалися у своїй військовій моці та почувалися володарями майбутнього, але вони не витримували конкуренції зі спокусою золотого минулого і витонченої пишноти. Пройнявшись збудженням і гордістю навпіл із тактичним розрахунком, могутній генерал і остання цариця Єгипту зав'язали політичні та сексуальні стосунки, які обурювали консервативних римлян. Щоби підлити лою у вогонь, люди казали, що Марк Антоній збирається перенести столицю Римської імперії до Александрії. Якби ця пара виграла війну за контроль над Римською імперією, можливо, сьогодні натовп туристів з'їжджався б у Єгипет, щоб сфотографуватися на тлі Вічного міста, його Колізею і форумів.

Клеопатра, як і її місто, уособлює неповторне поєднання александрійської культури й чуттєвості. Плутарх пише, що насправді Клеопатра не була аж такою вродливою. Люди не зупинялися на вулиці, як укопані, щоб на неї подивитися. Зате їй не бракувало чарів, розуму і красномовства. Кожен, хто чув її голос, не міг забути ніжності його тембру. А її язик, за словами історика, пристосовувався до будь-якої мови, наче багатострунний музичний інструмент. Вона могла говорити без перекладачів з ефіопами, євреями, арабами, сирійцями, мідійцями й парфянами. Хитромудра, добре обізнана, Клеопатра відбила не один напад претендентів на владу всередині своєї країни та за її межами, але вирішальну битву програла. Прикрість у тім, що говорили про неї лише в лавах ворога.

Книжки відіграють важливу роль і в цій буремній історії. Коли Марк Антоній вважав себе замалим не володарем світу, йому

захотілося приголомшити Клеопатру великим подарунком. Він розумів, що від золота, прикрас чи бенкетів у очах його коханки не спалахне подив, адже вона звикла до щоденного марнотратства. Якось у ніч п'ятики вона скоїла показово марнотратний вчинок: розчинила в оцті величезну перлину і випила. Тож Марк Антоній обрав такий подарунок, яким Клеопатра не змогла б знехтувати від нудьги: він поклав до її ніг двісті тисяч книжок для Великої бібліотеки. В Александрії книжки розпалювали пристрасть.

Двоє письменників, померлих у XX столітті, правлять нам за провідників потаємними куточками цього міста і додають до александрійського міфу кілька шарів патини. Константінос Кавафіс був непримітним службовцем грецького походження, який працював, не просуваючись кар'єрними сходами, у британській адміністрації в Єгипті, у підрозділі зрошування міністерства інфраструктури. Ночами він занурювався у світ насолоди, космополітичного товариства і багатонаціонального розпусного життя. Він знав лабіринт александрійських борделів, як свої п'ять пальців, адже вони були єдиним притулком для його гомосексуальності, котру він сам називає «забороненою і всіма категорично зневаженою». Кавафіс зачитувався класиками й майже потай писав вірші.

У його найвідоміших на сьогодні поезіях оживають реальні та вигадані персонажі, що мешкали на Ітаці, у Трої, Афінах чи Візантії. В інших, нібито інтимніших поезіях він іронічно та безсоромно заглиблюється у своє проживання зрілості: ностальгію за юністю, дослідження насолоди й тугу за плином часу. Тематичний поділ у Кавафіса цілком штучний. Прочитане й уявне минуле бентежило його так само, як власні спогади. Походжаючи Александрією, він бачив, як під реальним містом пульсує місто, якого немає. Велика бібліотека зникла, проте її відгомін, перешіптування і бурмотіння досі лунали у повітрі. Кавафіс вважав, що велика спільнота привидів робить

придатними до життя холодні вулиці, якими блукають живі, самотні та змучені.

Персонажі «Александрійського квартету» — Жюстін, Дарлі й насамперед Бальтазар, який стверджує, що вони були знайомі, — повсякчас згадують Кавафіса, «старого поета цього міста». Чотири романи Лоуренса Даррелла, одного з тих англійців, котрі задихаються від пуританства і клімату рідної країни, додають еротичного і літературного резонансу до александрійського міфу. Даррелл познайомився з цим містом у буремні роки Другої світової, коли Єгипет, окупований британськими військами, був осередком шпигунства, змови й, як завше, насолоди. Це найдостеменніший опис кольорів і фізичних відчуттів, що їх збурювала Александрія. Гнітюча тиша і високе літнє небо. Розпечені дні. Яскрава морська блакить, хвилерізи, жовте узмор'я. Озеро Мар'ют, трохи далі від моря, часом затягнуте примарним серпанком. Між портовими й озерними водами — міріади вулиць, де кишать жебраки й у пилюці вихориться комашня. Пальми, розкішні готелі, гашиш, сп'яніння. Сухе наелектризоване повітря. Лимонно-фіалкові надвечір'я. П'ять рас, п'ять мов, з десятків релігій, віддзеркалення п'яти флотів у масній воді. В Александрії, пише Даррелл, плоть пробуджується і відчуває тюремні ґрати.

Друга світова війна знищила це місто. В останньому романі «Квартету» Клея змальовує меланхолійний пейзаж. Танки, викинуті на морський берег, ніби скелети динозаврів; великі гармати, немов повалені дерева зі скам'янілого лісу; бедуїни, що блукають серед мін. Це місто завжди було розпусним, але тепер воно нагадує величезну громадську вбиральню, каже вона на завершення. Лоуренс Даррелл не повертався до Александрії після 1952 року. Єврейська і грецька громади, які прожили там тисячу років, утекли після Суецької кризи, котра позначила кінець цілої епохи на Близькому Сході. Мандрівники, які повертаються з Александрії, розповідають мені, що те космополітичне чуттєве місто залишилося в пам'яті книжок.

Александр: цілого світу замало

3 Александрія не одна. Ціла вервечка міст із такою назвою вказує на шлях Александра Великого від Туреччини до річки Інд. Різні мови спотворили початкове звучання, але часом його далекий відгомін ще можна впізнати. Александретта, а турецькою — Іскендерун. Керманська Александрія, сучасне місто Керман в Ірані. Маргіанська Александрія, теперішнє місто Мерв у Туркменістані. Александрія Есхата, яку можна було б перекласти як «Александрія на Краю Світу», — сучасний Худжанд у Таджикистані.

Місто Александрія Буцефала, засноване на згадку про коня, який супроводжував Александра з дитинства, згодом отримало назву Джалалпур (Пакистан). Війна в Афганістані познайомила нас з іншими стародавніми Александріями: містами Баграм, Герат, Кандагар.

Плутарх оповідає, що Александр заснував сімдесят міст. Він волів унаочнити свій шлях, як-от хлопчики, що пишуть своє ім'я на стінах чи дверях громадських вбиралень («Я тут був», «Я тут переміг»). Географічний атлас — це велетенська стіна, де завойовник залишив про себе багато згадок.

Мотивом вчинків Александра, причиною тієї нестримної енергії, яка змусила його вирушити в завойовницький похід протяжністю 25 000 кілометрів, була жага слави й обожнювання. Александр щиро вірив у легенди про героїв, ба навіть більше — він жив і змагався з ними. Він був одержимий персонажем Ахіллеса, наймогутнішого і найстрахотливішого воїна грецької міфології. Александр обрав Ахіллеса ще в дитинстві, коли дізнався про поеми Гомера від свого вчителя Арістотеля, і мріяв бути схожим на нього. Він обожнював його так палко, як сучасні хлопчики обожнюють своїх спортивних кумирів. Кажуть, що Александр ніколи не лягав спати без «Іліади» та кинджала під подушкою. Цей образ викликає усмішку; в уяві постає хлопчина,

який засинає з розгорнутим альбомом колекційних карток і бачить сни про свою перемогу в чемпіонаті під несамовиті завивання глядачів.

Ось тільки Александр таки реалізував свої найсміливіші фантазії. Послужний список завоювань, здійснених усього за вісім років — Анатолія, Персія, Єгипет, Центральна Азія, Індія, — підносить його на вершину військової звитяги. На його тлі Ахіллес, який віддав життя під час десятилітньої облоги одного-єдиного міста, видається банальним початківцем.

Александрію Єгипетську — хіба ж могло бути інакше — породив сон про літературу, нашептав Гомер. Уві сні Александр відчув, як до нього наближається якийсь сивий старець. Підійшовши, таємничий незнайомець зачитав кілька строф з «Одіссеї» про вмитий лункими хвилями острів Фарос біля єгипетських берегів. Неподалік алювіальної рівнини, де дельта Нілу зливається з водами Середземного моря, справді був такий острів. Керуючись логікою тих часів, Александр вирішив, що його видіння пророче, і заснував на цьому місці суджене місто.

Ця місцина видалася йому прекрасною. Там піщана пустеля зустрічалася з водною: два самотні краєвиди, неозорі, мінливі, обточені вітром. Він сам намалював борошном зовнішні абрис майже досконалої прямокутної форми; вказав, де має бути міський майдан і храми різних богів; як прокласти міський мур. Згодом довга дамба з'єднає маленький острів Фарос із дельтою та стане одним із семи чудес світу.

Коли почалося будівництво, Александр продовжив свою мандрівку й облишив маленьку громаду греків, євреїв і пастухів, які довго жили в околишніх селах. За колоніальною логікою всіх часів, корінне населення Єгипту ввійшло до складу міста у ролі громадян нижчого рангу.

Александр більше не побачив це місто. Менш ніж за десять років туди повернеться його труп. Але 331 року до нашої ери, коли він заснував Александрію, йому було двадцять чотири й він почувався непереможним.

4 Александр був молодим і невблаганним. На шляху до Єгипту він двічі поспіль переміг військо царя царів Персії. Захопив Туреччину і Сирію, проголосивши, що звільнив їх від перського ярма. Завоював крайку Палестини й Фінікії; всі міста здалися без опору, крім двох: Тіра та Гази. Коли вони пали після семи місяців облоги, «визволитель» суворо їх покарав. Останніх містян, які залишилися серед живих, розіп'яли вздовж узбережжя — дві тисячі тіл, що конають біля моря, вишикувані в ряд. Дітей і жінок продали в рабство. Александр наказав прив'язати правителя закатованої Гази до воза і тягти, доки той не помре, достеменно як тіло Гектора в «Іліаді». Александру, поза сумнівом, подобалось думати, що він втілює у життя власну епічну поему, тож часом він повторював якийсь вчинок, якийсь символ, якусь легендарну жорстокість.

Траплялося й таке, що він вбачав більший героїзм у поблажливості до переможених. Захопивши родину перського царя Дарія, він виявив повагу до жінок і відмовився брати їх у заручниці. Він наказав, щоб їм дали спокій і змогу жити у власних помешканнях, залишили їхні сукні та коштовності. Також він дозволив їм поховати загиблих у бою.

Увійшовши до світлиці Дарія, він побачив золото, срібло й алебастр, відчув приємний аромат мирри та пахощів, помітив оздобу килимів, столів і сервантів; він не бачив таких розкошів у провінційному дворі своєї рідної Македонії. Александр сказав друзям: «Ось, напевно, що таке царювати». Тоді йому подарували скриню — найдорожчий і найунікальніший предмет поклажі Дарія. «Яку цінність можна було б тут зберігати?» — спитав він у своїх солдатів. Кожен висунув якесь припущення: гроші, коштовності, ефірні олії, спеції, воєнні трофеї. Александр похитав головою, і після недовгої мовчанки наказав покласти в цю скриню свою «Іліаду», з якою він ніколи не розлучався.

5 Він не програв жодної битви. Труднощі походів він сприймав так само, як усі інші, без привілеїв. Через шість років після того, як Александр посів трон царя Македонії після свого батька — на той час йому було двадцять п'ять, — він розбив найбільше військо своєї доби й привласнив скарби Перської імперії. Але йому було цього замало. Він дійшов до Каспійського моря, перетнув сучасні Афганістан, Туркменістан і Узбекистан, пройшов засніженими шляхами гірської системи Гіндукуш, а згодом і пустелею з сипучими пісками, аж до річки Окс, сучасної Амудар'ї. Він рушив далі місцями, де ще ніколи не ступала нога грека: Самаркандом і Пенджабом. Він уже не здобував блискучих перемог, а марнував сили на виснажливі партизанські війни.

У грецькій мові є слово на позначення його одержимості: «потос». Це жага відсутнього чи недосяжного, нестерпна і невгамовна. Це слово означає муки невзаємного кохання і тугу жалоби, нестерпний смуток за померлою людиною. Александр невтомно прагнув без упину мчати вперед, геть від нудьги та посередності. Йому ще не виповнилося й тридцяти років, а він уже почав побоюватися, що цілого світу для нього буде замало. Що він робитиме, якщо настане час, коли незавойованих земель більше не залишиться?

Арістотель навчив його, що край світу лежить по той бік гір Гіндукуш, тож Александр хотів дістатися останнього рубежу. Думка про край світу притягувала його, наче магніт. Чи побачить він великий Зовнішній океан, про який розповідав учитель? Чи морські води литимуться водоспадом у безодню? Чи кінець буде невидимим: густий туман, біле тло?

Проте солдати Александра, хворі та пригнічені зливами сезону мусонів, відмовилися йти далі вглиб Індії. Вони дізналися, що за Гангом є неозоре і незвідане індійське королівство. Не схоже, щоб край світу справді існував.

Один старий солдат висловився від імені усіх: за наказом свого молодого царя вони пройшли тисячі кілометрів, вирізавши на шляху щонайменше сімсот п'ятдесят тисяч азійців. Їм доводилося ховати найкращих друзів, полеглих у бою. Вони голодували, зносили страшенний холод, спрагу і блукання пустелею. Багато хто помер від невідомих недуг, як пес у канаві, чи отримав страшні каліцтва. Ті нечисленні солдати, що вижили, вже не мали такої сили, як замолоду. Тепер коні накульгували зболеними ногами, а вози з провіантом загрузали на шляхах, які сезон дощів перетворив на болото. Навіть пряжки на їхніх поясах заіржавіли, а продукти псувалися від вологості. Вони роками ходили в дірявих черевиках. Їм хотілося додому, пригорнути дружин та обійняти дітей, які вже ледве їх пам'ятали. Вони сумували за рідною землею. Якщо Александр бажав продовжувати похід, на македонців він міг більше не розраховувати.

Александр розлютився і, як Ахіллес на початку «Іліади», вийшов з намету, сиплячи прокльонами. Почалася психологічна битва. Спочатку солдати мовчали, а потім наважились освистати свого царя за те, що той втратив самовладання. Вони не збиралися терпіти приниження після того, як віддали йому найкращі роки життя.

Напруга трималася два дні. Потім люте військо розвернулося і рушило додому. Врешті-решт Александр програв у бою.

Македонський друг

6 Птолеме́й супроводжував Александра в походах і був його близьким другом. За походженням він не мав з Єгиптом нічого спільного. Народившись у Македонії, у дворянській, але не надто заможній родині, Птолеме́й і гадки не мав, що колись стане фараоном багатії країни на Нілі, де він уперше побував у сорок років, не знаючи її мови та звичаїв і не орієнтуючись у заплутаній бюрократії. Проте завоювання Александра і їхні епохальні наслідки стали тими історичними несподіванками, які не спрогнозує жоден аналітик — аж поки вони не відбудуться.

Македонці були гордими, але розуміли, що весь світ вважає їхню країну атавістичною, племінною і малозначущою. Безперечно, в мозаїці незалежних грецьких держав було чимало щаблів, нижчих за породу афінян чи спартанців. У Македонії зберігалася традиційна монархія, а більшість міст-держав Еллади експериментували зі складнішими формами правління, і це ще не найгірше: у Македонії розмовляли на діалекті, погано зрозумілому іншим. Коли один македонський цар захотів узяти участь в Олімпійських іграх, йому дали дозвіл після ретельної перевірки. Інакше кажучи, до грецького клубу їх зараховували вкрай неохоче. Для решти світу їх просто не існувало. Тоді центром цивілізації був Схід, детально висвітлений в історії; Захід, своєю чергою, був темним диким краєм, який населяли варвари. В атласі географічних уявлень і забобонів Македонія розташувалася на периферії цивілізованого світу. Напевно, небагато єгиптян зуміли б показати на мапі батьківщину свого майбутнього царя.

Александр поклав край цій зверхності. Він був такою могутньою постаттю, що всі греки вважали його за свого. Ба більше: з нього зробили національний символ. Греція кількасот років перебувала під гнітом Османської імперії, і тоді греки

творили легенди про великого героя Александра, який оживає, щоби звільнити свою батьківщину від чужоземних утисків.

Наполеон також перетворився з корсиканського провінціала на повноцінного француза в міру завоювання Європи: тріумф — це паспорт, до якого ніхто не має претензій.

Птолемей завжди був поряд з Александром. Зброєносець македонського принца, він супроводжував його в карколомних завойовницьких походах у складі виняткового кавалерійського полку Супутників Царя; він був одним з його особистих довірених охоронців. Після гангського заколоту він зіткнувся з труднощами зворотного шляху, які перевершили найгірші прогнози: на них одночасно чатували малярія, дизентерія, тигри, змії та отруйні комахи. Бунтівні народи Індського регіону атакували армію, виснажену пересуванням під вологою тропічною спекою. Тієї зими, коли вони поверталися, від особового складу, який прийшов до Індії, залишилася всього чверть.

Після стількох перемог, страждань і смертей весна 324 року до нашої ери мала гірко-солодкий присмак. Птолемей з іншими солдатами насолоджувалися перепочинком у місті Сузи, що на південному заході сучасного Ірану, коли непередбачуваний Александр вирішив улаштувати грандіозне свято з сюрпризом: колективним весіллям для себе і своїх офіцерів. Під час пишних гулянь, які тривали п'ять днів, він одружив вісімдесят генералів і своїх наближених із жінками (чи радше дівчатами) з аристократичних перських родин. Він сам додав до переліку своїх дружин — бо македонські звичаї дозволяли полігамію — найстаршу дочку Дарія і ще одну жінку з могутнього східного клану. Він здійснив ефектний і ретельно прорахований жест, долучивши до цієї церемонії своє військо. Десять тисяч солдатів отримали від царя дозвіл одружитися зі східними жінками. Александр лобював змішані шлюби в такому масштабі, який не намагався повторити більше ніхто і ніколи. В його уяві оформлювалася думка про імперію мішанців.

Птолемей також узяв участь у масовому весіллі в Сузах. Йому дісталася донька заможного іранського сатрапа. Можливо, він, як і більшість офіцерів, волів би отримати за свою службу відзнаку і п'ять днів безперешкодної пиятики. Загалом у солдатів Александра не було ані найменшого бажання брататися, а тим паче родичатися з персами, яких вони зовсім нещодавно різали на полі бою. У новій імперії почав назрівати й невдовзі вибухнув конфлікт між націоналізмом і злиттям культур.

Александр не встиг втілити цей задум. Він помер на початку наступного літа у Вавилоні: згорів від пропасниці у тридцять два роки.

7 Диктуючи в Александрії свої спогади, старий Птолемей з обличчям Ентоні Гопкінса звіряє писареві таємницю, яка його переслідує і мучить: Александр помер не своєю смертю. Він та інші офіцери його отруїли. У фільмі Олівера Стоуна «Александр», який вийшов 2004 року, Птолемей постає похмурим чоловіком, таким собі грецьким Макбетом, воїном, відданим наказам Александра, а згодом і його вбивцею. Наприкінці фільму персонаж зриває з себе маску і показує темне обличчя. Чи могло статися так? Чи слід вважати, що тут, як і в фільмі «Джон Ф. Кеннеді», Олівер Стоун дозволив собі натяк на теорії змови й народне захоплення вбитими лідерами?

Безперечно, 323 року до нашої ери македонські офіцери Александра були ображені та знервовані. На той час його військо складалося здебільшого з іранців чи індійців. Александр навіть дозволяв варварам вступати до елітних полків, а деяких підносив до дворянства. Одержимий Гомеровим благоговінням перед гідністю, він намагався вербувати найкращих, незалежно від етносу. Його давні товариші по зброї вважали цю політику принизливою й огидною. Та чи було це достатнім мотивом для того, щоби порвати з безмежною відданістю і піти на величезний ризик убивства царя?

Ми ніколи не знатимемо напевно, чи вбили Александра, чи він загинув від інфекції (наприклад, малярії чи звичайного грипу), що покінчила з його виснаженим тілом, важко пораненим під час походів у дев'яти різних місцях і перенавантаженим надлюдськими зусиллями. З раптової смерті Александра зробили металюну зброю, яку безпринципно застосовували його наступники у боротьбі за владу, звинувачуючи одне одного в гіпотетичному політичному вбивстві. Стрімко поширилися чутки про отруєння — найефектніша і найтрагічніша версія подій. Історики, заплутані у наклепах, звинуваченнях та інтересах спадкоємців, неспроможні розкрити цю загадку; вони можуть лише зважити переваги та недоліки кожної гіпотези.

Постать Птолемея, відданого друга чи зрадника, залишається в тіні.

8 Фродо і Сем, двоє гобітів, дісталися моторошних сходів Кіріт-Унголу, що в горах на заході Мордору. Щоб подолати страх, вони розмовляють про своє несподіване пригодницьке життя. Ця сцена розгортається перед раптовим фіналом «Двох веж», другої частини «Володаря Перснів» Джона Р. Р. Толкіна. Семвайз, який понад усе на світі обожнює смачну їжу і добрі історії, каже: «Цікаво, чи коли-небудь про нас складуть пісні та легенди. Певна річ, ми зараз живемо у легенді; я маю на увазі, чи для неї доберуть слова, чи переповідатимуть біля вогнища, чи її читатимуть у товстелезних книжках із чорними та червоними літерами багато-багато років по тому. І люди казатимуть: так, це одна з моїх улюблених історій».

Про це і мріяв Александр: стати легендою, увійти до книжок і залишитися в пам'яті. Він здійснив цю мрію. Коротке життя Александра стало міфом на сході й заході; його відгомін лунає в Корані та Біблії. Ще кілька століть по його смерті в Александрії складали фантастичні історії про його подорожі й пригоди, описані грецькою мовою та згодом перекладені латинською,

сирійською і ще десятком мов. Ми знаємо цю історію під назвою «Александрія»; до наших днів вона дійшла з численними варіаціями та замовчуваннями. Деякі науковці вважають, що, без урахування певних релігійних текстів, у домодерному світі цю неймовірну божевільну книжку читали найбільше.

У II столітті римляни додали до його імені прізвисько «Великий». Зороастрійці ж називали його Александром Проклятим. Вони не пробачили йому підпал палацу Персеполь, у якому згоріла бібліотека царя, зокрема й Авеста, священна книга зороастрійців, яку вірянам довелося відтворювати з пам'яті.

Про різні відтінки та суперечності постаті Александра говорять навіть історики стародавнього світу, які по-різному його зображують. Арріан захоплюється ним, Курцій Руф знаходить темні місця, Плутарх не може втриматися від емоційної історії з життя — темної чи світлої. Усі вони дають волю фантазії. Вони охудожнюють біографію Александра, довірившись письменницьким інстинктам у передчутті доброї історії. Один мандрівник і географ римської доби уїдливо завважив, що ті, хто пише про Александра, завжди ставлять величне перед правдивим.

Бачення сучасних істориків залежить від ступеня їхнього ідеалізму та доби, за якої вони пишуть. На початку XX століття герої ще були в доброму здоров'ї; після Другої світової, Голокосту, атомної бомби й деколонізації в нас побільшало скепсису. Нині деякі автори вдають із себе психоаналітиків і діагностують Александру неабияку манію величі, жорстокість і байдужість до своїх жертв. Дехто порівнює його з Адольфом Гітлером. Дискусія триває, набуваючи присмаку нових чутливих тем.

Мене дивує і захоплює, що попкультура не відкинула його, ніби викопні рештки давніх часів. У найнесподіваніших місцях я стикалася з прихильниками Александра, здатними нашвидкуруч нашкрятати на серветці маршрут його величних військ. Музика його імені не замовкає. Каетану Велозу присвятив йому пісню

Alexandre з альбому Livro, а одна з найлегендарніших пісень британського гурту Iron Maiden називається Alexander the Great. Цю пісню в жанрі геві-метал оповиває замалим не священний захват: гурт з Лейтона ніколи не виконує її наживо, й поміж фанатів ходить чутка, ніби вона пролунає тільки на останньому концерті. Люди з різних куточків світу досі називають синів Александрами — а якщо арабською, то Сікандерами, — на честь цього воїна. Його зображення щороку друкують на мільйонах товарів, якими справжній Александр навіть не зумів би скористатися: футболках, краватках, чохлах для мобільних телефонів чи комп'ютерних іграх.

Александр, мисливець на безсмертя, випромінював свою омріяну легенду. А втім, якби мене спитали, яка, за визначенням Толкіна, моя улюблена історія, котру можна розповідати біля вогнища, я обрала б не перемоги чи мандрівки, а неймовірну пригоду Александрійської бібліотеки.

9 «Цар мертвий», — занотував на астрологічній табличці вавилонський писар. Так склалося, що цей документ дійшов до нас практично неушкодженим. Було 10 червня 323 року, і навіть без астрології можна було здогадатися, що насуваються небезпечні часи. По Александру лишилося двоє вразливих спадкоємців: зведений брат, якого всі вважали розумово відсталим, і ненароджена дитина в утробі Роксани, однієї з трьох його дружин. Можливо, того сповненого пророцтв дня вавилонський писар, обізнаний на історії та структурі монархії, замислився про спадковий хаос, який потягне за собою заплутані жорстокі війни. Саме цього тоді багато хто боявся; саме це і відбулося.

Криваві жнива настали швидко. Роксана вбила інших двох вдів Александра, щоб у її дитини не було конкурентів. Наймогутніші македонські генерали оголосили один одному війну. Роками тривала методична бійня, в якій загинули всі члени царської

родини: розумово відсталий зведений брат, мати Александра, його дружина Роксана з сином, який не дожив до дванадцяти років. Тим часом імперія розпадалася. Селевк, один з офіцерів Александра, продав завойовані в Індії землі місцевому ватажкові за неймовірну ціну — п'ятнадцять бойових слонів, яких він застосовував у битвах зі своїми македонськими конкурентами. Війська найманців десятиліттями надавали в розпорядження тих, хто запропонує найвищу ціну. По багатьох роках боїв, звірств, помсти та безлічі знищених життів залишилося троє переможців цієї війни: Селевк в Азії; Антигон у Македонії; Птолемеї у Єгипті. З них усіх лише Птолемеї не загинув від чужої руки.

Птолемеї оселився у Єгипті, де прожив до смерті. Він кількадесят років бив своїх колишніх товаришів вогнем і мечем, аби тільки залишитися на троні. А в моменти перепочинку від громадянських війн між македонцями Птолемеї намагався пізнати ту величезну країну, якою він правив. Там усе було дивовижним: піраміди; ібіси; піщані буревії; хвилі дюн; галоп верблюдів; дивні божества з головами тварин; євнухи; перуки й поголені голови; юрби людей у святкові дні; священні коти, вбивати яких було злочином; ієрогліфи; палацові церемонії; храми нелюдського розмаху; непомірна влада священників; чорний замулений Ніл, який котиться своїм річищем до моря; крокодили; долини, де кістки померлих удобрюють щедрі врожаї; пиво; гіпопотами; пустеля, в якій не виживає нічого, крім нищівного часу; бальзамування; мумії; життя, підвладне ритуалам; любов до минулого; культ смерті.

Мабуть, Птолемеї почувався спантеличеним, розгубленим, відірваним від світу. Він не розумів єгипетської мови, незграбно тримався під час церемоній і підозрював, що придворні з нього сміються. Проте Александр навчив його зухвалості. Якщо не розумієш символів, вигадай інші. Якщо Єгипет жбурляє тобі в обличчя свою фантастичну давнину, перенеси столицю до Александрії, єдиного міста без минулого, і перетвори її на

головний осередок середземноморського регіону. Якщо твої піддані ставляться до нового з підозрою, нехай до цього міста плинуть найсміливіші думки та наука.

Птолемей вклав величезні багатства у розвиток Александрійського музею і бібліотеки.

Рівновага на краю прірви: Александрійська бібліотека і музей

10 Попри відсутність доказів я дозволю собі уявити, що ідею створення універсальної бібліотеки породив розум Александра. Цьому планові властивий розмах його амбіцій, він несе відбиток його жаги всеосяжності. «Землю, — проголосив Александр в одній із перших постанов, — я вважаю своєю». Зібрати в одному місці всі книжки, які тільки є — це також спосіб володіння світом: символічний, інтелектуальний, мирний.

Пристрасть колекціонера книжок схожа на завзяття мандрівника. Кожна бібліотека — це подорож; кожна книжка — паспорт без терміну дії. Александр пройшов шляхами Африки та Азії, не розлучаючись зі своїм томом «Іліади», у якому він, за словами істориків, шукав поради та поживи для прагнення вищості. Читання, ніби компас, відкривало йому шляхи до невідомого.

У буремному світі купівля книжок — це пошук рівноваги на краю прірви. Такого висновку дійшов Вальтер Беньямін у блискучому есеї «Я розпаковую свою бібліотеку». «Оновити старий світ — найзаповітніше бажання колекціонера, який відчуває поштовх до придбання нового», — пише Беньямін. Александрійська бібліотека була чарівною енциклопедією, яка поєднала у собі знання і фантазії Античності, щоби вони не розпорошувалися і не губилися. Проте водночас її замислили як новий простір, з якого проляжуть шляхи в майбутнє.

Раніше бібліотеки були приватними й спеціалізувалися на корисних своїм власникам дисциплінах. Навіть ті, що належали школам чи широким професійним групам, були всього-на-всього інструментами, які задовольняли конкретні потреби. Найближчою попередницею Александрійської бібліотеки — книгозбірнею Ашшурбаніпала в Ніневії, що на півночі сучасного Іраку, — користувався цар. В Александрійській бібліотеці,

різнобічній і надзвичайно багатій, були книжки з усіх тем, написані в усіх куточках звіданого світу. Її двері були відчинені для всіх спраглих до знань, для вчених будь-якої національності та для кожного, хто виявляв літературні амбіції. То була перша бібліотека такого типу, яка максимально наблизилася до володіння всіма книжками, що існували на той час.

До того ж, вона наблизилася до ідеалу імперії мішанців, про яку мріяв Александр. Історик Діодор оповідає, що молодий цар, одружений з трьома чужоземками, котрі народили від нього дітей-напівварварів, запланував переселення мешканців Європи до Азії й навпаки, розбудову дружніх і родинних зв'язків між цими континентами. Раптова смерть не дала йому втілити цей проєкт депортації, цікаве поєднання насильства і братерських поривів.

Александрійська бібліотека відбивала широту зовнішнього світу. Там були найважливіші іншомовні праці, перекладені грецькою. Один візантійський автор пише про ті часи: «З кожного народу запросили мудреців, які знали не лише свою мову, а й досконало володіли грецькою; кожній групі доручили відповідні тексти, й тоді всі підготували переклади». Так з'явилася відома грекомовна версія юдейської Тори, яку знають під назвою Септуагінта. Переклад іранських текстів, автором яких вважають Заратустру — понад два мільйони віршів, — згадували ще кілька століть як видатний проєкт. Єгипетський жрець Манетон уклав для Бібліотеки перелік династій фараонів і їхніх подвигів — від міфічних часів і до завоювання Александром. Пишучи хрестоматію з історії Єгипту грецькою мовою, він шукав, читав і запозичував уривки з оригінальних документів, які зберігалися в десятках храмів. Берос, також двомовний жрець і знавець клинописних текстів, відтворив грецькою вавилонські традиції. У Бібліотеці не могло не бути й трактату про Індію, який, спираючись на місцеві джерела, написав грецький придворний посол у Паталіпутрі, місті на північному заході Індії, розташованому на берегах Гангу. То був перший перекладацький проєкт такого розмаху.

У Бібліотеці здійснилося найкраще з того, про що мріяв Александр: всеосяжність, жага до пізнання, його дивовижний потяг до злиття. На полицях Александрійської бібліотеки кордони було скасовано; там співіснували — нарешті, мирно, — слова греків, євреїв, єгиптян, іранців та індійців. Цей інтелектуальний простір був чи не єдиним дружнім до них усіх.

11 Борхеса також зачаровувала думка про охоплення всіх наявних книжок. Його оповідання «Вавилонська бібліотека» занурює нас у пречудову книгозбірню, в лабіринт, наповнений усіма мріями й словами. Проте ми одразу відчуваємо неспокій цього місця. Там ми бачимо, як наші фантазії набувають відтінку нічного кошмару, як вони перетворюються на оракула страхів сучасності.

Всесвіт (який інші називають Бібліотекою), каже Борхес, — це такий собі велетенський вулик, який існував завжди. Він складається з нескінченних шестигранних галерей, цілком однакових, які поєднують спіральні сходи. В кожному шестиграннику ми бачимо лампи, полиці й книжки. Праворуч і ліворуч від сходового майданчика розташовані два крихітні приміщення: в одному можна спати стоячи, а в другому — вбиральня. Ось, власне, й усі потреби: світло, читання і нужники. У коридорах живуть дивакуваті службовці, яких оповідач — також один з них — називає недосконалыми бібліотекарями. Кожен відповідає за певну кількість галерей у нескінченному геометричному ланцюжку.

У книжках Бібліотеки містяться всі можливі поєднання двадцяти трьох літер і двох розділових знаків — а це все, що можна уявити й висловити всіма мовами, знаними чи забутими. Тож, каже оповідач, десь на цих полицях стоїть і хроніка твоєї смерті. Й надзвичайно детальна історія майбутнього. Й автобіографії архангелів. І справжній каталог Бібліотеки, й тисячі хибних. Мешканці цього вулика мають ті самі обмеження, що й

ми: вони володіють усього кількома мовами, а життя їхнє коротке. Тож статистична ймовірність того, що хтось відшукає в цих нескінченних тунелях бажану — чи просто зрозумілу — книжку, зникломо низька.

І в цьому криється неабиякий парадокс. Шестигранниками вулика блукають шукачі книжок, містики, фанатики-руйнівники, бібліотекарі-самогубці, прочани, ідолівірці й божевільні. Але ніхто не читає. У виснажливому надмірі фатальних сторінок зникає насолода від читання. Пошук і розшифрування з'їдає всі сили.

Цей текст можна трактувати просто як іронічне оповідання, сплетене з біблійних та бібліофільських міфів, утілених у життя у спорудах, взірцем для яких стали в'язниці Піранезі чи нескінченні сходи Ешера. Але нас, сучасних читачів, Вавилонська бібліотека вражає як пророча алегорія віртуального світу, неймовірного розмаху інтернету — велетенської мережі інформації та текстів, у яку проникають алгоритми пошукових систем, а ми блукаємо, ніби привиди в лабіринті.

Цим дивовижним анахронізмом Борхес передбачив сучасний світ. Безперечно, в цьому оповіданні він передчуває сучасність: електронна мережа, яку ми сьогодні називаємо «веб», працює за тим-таки принципом, що й бібліотеки. У джерелах інтернету пульсувала мрія: захопити світ до бесіди. Для слів потрібно було створити напрямки руху, річища, повітряні шляхи. У кожного тексту мав бути порядковий номер, себто покликання, за допомогою якого читач міг знайти його з будь-якого комп'ютера в будь-якому куточку світу. Тімоті Джон Бернерс-Лі — науковець, відповідальний за засадничі поняття всесвітньої павутини, — надихався впорядкованим рухливим простором громадських бібліотек. За аналогією з їхньою структурою, він призначив кожному віртуальному документу унікальну адресу, яка дає змогу відкрити його на іншому комп'ютері. Цей уніфікований локатор (мовою програмування — URL) є повним аналогом бібліотечного шифру. Потім Бернерс-Лі винайшов протокол

WAR BOOKS
військова література

КУПИТИ